

Starodruki cyrylickich lekcjonarzy w świetle cerkiewnosłowiańskiej tradycji

Najstarsze przekłady Pisma Świętego na język słowiański przypisywane są św. braciom Cyryłowi i Metodemu. Poświadczają to hagiografie obu świętych: “pierwej bowiem przełożył razem z Filozofem tylko Psalterz, Ewangelię, Apostoła i wybrane nabożeństwa Kościelne” (Żywot Metodego XV,4)¹ oraz “zaczął pisać słowa Ewangelii: Na początku było Słowo i Słowo było u Boga i Bogiem było Słowo i tak dalej” (Żywot Konstantyna XIV,14)². Świadcstwo zawarte w napisanym przez św. Jana egzarchę bułgarskiego wstępie do dzieła św. Jana Damasceńskiego “Ἐκθεσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως”, wspomina o przekładzie wyboru z Ewangelii i Apostoła (scs. *изборъ*)³. Ponadto tekst tzw. Legendy Włoskiej, zaliczanej obok Żywotów św. Braci do najważniejszych cyrylometodiańskich źródeł biograficznych, poświadcza, iż przed rozpoczęciem Misji zostały przetłumaczone tylko księgi niezbędne do celebracji nabożeństw⁴.

Słowa z Żywotu św. Metodego (XV,4) oraz Wstępu św. Jana były podstawą do przypuszczeń, jakoby pierwotnie na język słowiański zostały

* Dr Jerzy Ostapczuk jest adiunktem w Katedrze Pisma Świętego Nowego Testamentu Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej.

¹ T. Lehr-Splawiński, *Żywot świętego Metodego*, [w:] *Cyryl i Metody Apostołowie i Nauczyciele Słowian*, Część druga – Dokumenty, Red. J.S. Gąjek, L. Górka, Lublin 1991, s. 62.

² T. Lehr-Splawiński, *Żywot świętego Konstantyna – Cyryla*, [w:] *Cyryl i Metody...*, dz. cyt., s. 43.

³ L. Sadnik, *Des hl. Johannes von Damaskus, Ἐκθεσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως*, Monumenta Linguae Slavicae Dialecti Veteris Fontes et Dissertationes, V, 1, ed. R. Aitzetmüller, J. Matl, L. Sadnik, Wiesbaden 1967, s. 2 (f. 1b3).

⁴ T. Lehr-Splawiński, *Legenda Włoska – Legenda Italica*, [w:] *Cyryl i Metody...*, dz. cyt., s. 68.

przetłumaczone Apostołem i Ewangelią w jednej księdze⁵. Jednak takie połączenie obu części Nowego Testamentu w jednym woluminie jest późne⁶.

Nie ulega wątpliwości, że przytoczone świadectwa nie mówią o tłumaczeniu Ewangelii w powszechnie przyjętym porządku (tzn. Mateusz, Marek, Łukasz i Jan), lecz o przekładzie pewnego „wyboru” rozpoczynającego się słowami Ewangelii Jana (1,1). Taki typ liturgicznej księgi Nowego Testamentu w tradycji słowiańskiej zwany jest aprakosem (w terminologii łacińskiej odpowiada mu termin lekcjonarz).

Jednak do dziś opinie uczonych dotyczących tej ważnej dla cerkiewnosłowiańskiej tradycji kwestii są różnorodne. Przeprowadzone ostatnio przez A.A. Aleksejewa badania wskazały, że to właśnie czteroewangelią z oznaczeniami liturgicznymi została przetłumaczona jako pierwsza⁷.

O ile najstarsze zachowane manuskrypty lekcjonarzy pełnych datowane są dopiero na wiek XII⁸, a obszar ich najczęstszego występowania ograniczony do Słowiańszczyzny wschodniej⁹, to aprakosy krótkie – nie są

⁵ Л.П. Жуковская, *Текстология и язык древнейших славянских памятников*, Москва 1976, s. 252; Т. Крыстанов, *Воскресное (праздничное) Апостол–Евангелие – малоизвестный древнеболгарский памятник кирилло-мефодиевской эпохи?*, [w:] *Славяноведение*, 2, 1995, 67; Е.М. Верещагин, *Из истории возникновения первого литературного языка славян. Переводческая техника Кирилла и Мефодия*, Москва 1971, s. 14.

⁶ Y. Burns, *Some Aspects of Slavonic Gospel Manuscripts and Their Greek Counterparts*, [w:] *Полтава књигописнаца*, Vol. VII, 1983, s. 78; M. Garzaniti, *Continuità e trasformazioni dell'evangelario slavo-ecclesiastico*, [w:] *Letterature di Frontiera*, IV, 2, Roma 1994, s. 81.

⁷ *Евангелие от Иоанна в славянской традиции* (Novum Testamentum Palaeoslovenice I), изд. подготов.: А.А. Алексеев, А.А. Пичхадзе, М.Б. Бабицкая, И.В. Азарова, Е.Л. Алексеева, Е.Л. Ванеева, А.М. Пентковский, В.А. Ромодановская, Т.В. Ткачева, Санкт-Петербург 1998, s. 36 (I-szej paginacji); 43 (III-сией paginacji); *Евангелие от Матфея в славянской традиции* (Novum Testamentum Palaeoslovenice II), изд. подготов.: А.А. Алексеев, И.В. Азарова, Е.Л. Алексеева, М.Б. Бабицкая, Е.Л. Ванеева, А.А. Пичхадзе, В.А. Ромодановская, Т.В. Ткачева, Санкт-Петербург 2005, s. 3.

⁸ Geneza lekcjonarzy pełnych sięga jednak znacznie wcześniejszych czasów. Zdaniem S.J. Temczina należy wskazać tu na reformę życia liturgicznego w latach 894-916, czyli okres na który przypada działalność hymnograficzna św. Klemensa Ochrydzkiego (С.Ю. Темчин, *Этапы становления славянской гимнографии (863 - около 1097 года). Часть вторая*, [w:] *Славяне и их соседи, Славянский мир, между Римом и Константинополем*, отв. ред. Б.Н. Флоря, Москва 2004, s. 59-60).

⁹ Л.П. Жуковская, *О переводах евангелия на славянский язык и «древнерусской редакции» славянского евангелия*, [w:] *Славянское языкознание: Сборник статей*, Москва 1959, s.

ograniczone terytorialnie, a najstarsze zarówno głaogolickie¹⁰ jak i cyrylickie¹¹ kodeksy (podobnie jak i czteroewangelii) datowane są na wiek XI. Pozostałe typy¹² cerkiewnosłowiańskich aprakosów (określane mianem ultrakrótkich) są zdecydowanie późniejsze, a większość¹³ z nich zawiera lekcje z Apostoła i perykopy z Ewangelii(I^a)¹⁴. Najstarsze zachowane rękopisy aprakosów-ewangeliarzy ultrakrótkich datowane są na: wiek XVI – *aprakos paschalno-niedzielny (lek)*, XIII – *aprakos sobotnio-niedzielny (lsk)* i XIV – *aprakos niedzielny (lk)*. Najwcześniejszymi przedstawicielami tych ostatnich są: ewangeliarz-apostoł przechowywany w Narodowej i Uniwersyteckiej Bibliotece św. Klemensa Ochrydzkiego w Skopje (nr 170, druga ćwierć XIV w., 209 f.)¹⁵; oraz ewangeliarz-apostoł przechowywany w zbiorze A.S. Uwarowa w Państwowym Muzeum Historycznym w Moskwie (nr 379, XIV w., 77 f.)¹⁶.

95; С.Ю. Темчин, *Текстологическая семья Мстиславова евангелия: новые данные о группировке древнерусских списков полного апракоса*, [w:] Slavistica Vilnensis (Kalbotyra), 47(2), 1998, s. 137; tenże: *Типы православного славянского богослужения в XI-XIII веках в связи со структурными разновидностями служебного Евангелия и иных литургических книг*, [w:] Slavia (ed. Bláhová E., Šlaufová E., Paleoslovenica 1999: In honorem Zoe Hauptová, Praha) LXVIII, Nr 2, 1999, s. 202.

¹⁰ Kodeks Assemaniego (Biblioteka Watykańska, Slav. 3); Bojański Palimpsest (Rosyjska Państwowa Biblioteka w Moskwie, zbiór W.I. Grigorowicza nr 8).

¹¹ Ewangeliarze: Ostromira (Rosyjska Biblioteka Narodowa w Sankt Petersburgu, F.п.I. 5, 1056-57 r.); Archangielski (Rosyjska Biblioteka Narodowa w Moskwie, zbiór Muzealny, nr 1666, 1092 r.); Księga Sawy (Rosyjskie Państwowe Archiwum Akt Dawnych w Moskwie, zbiór Typografii Synodalnej nr 14, XI w.); Watykański Palimpsest (Biblioteka Watykańska, Gr. 2502, X/XI w.).

¹² O cerkiewnosłowiańskich typach rękopiśmiennych lekcjonarzy zob. J. Ostapczuk, *Cerkiewnosłowiański przekład liturgicznych perykop okresu paschalnego i święta Pięćdziesiątnicy w rękopiśmiennych ewangeliarzach krótkich*, Warszawa 2010, s. 36-103.

¹³ Zdaniem A.A. Alekseewa wszystkie aprakosy ultrakrótkie są typu I^a (A.A. Алексеев, *Текстология славянской Библии*, (Bausteine zur slavischen Philologie und Kulturgeschichte, Neue Folge, Reihe A: Slavistische Forschungen, Bd. 24), С-Петербург 1999, s. 14).

¹⁴ С.Ю. Темчин, *О возможном балканском влиянии на структуру церковнославянских богослужебных книг ВКЛ и Польского Королевства*, [w:] Studia Russica, XVIII, Budapest, 2000, s. 278.

¹⁵ O niniejszym rękopisie zob.: М. Георгиевски, *Словенски ракописи во Македонија*, Книга V (Опис) - VI (Факсимили), Скопје 1993, nr 5; В. Мартиновска, *Словенски ракописи од Археографската збирка во НУБ "Св. Климент Охридски" - Скопје (XII-XVIII век) – Палеографски албом*, Т. I, Скопје 2008, nr 9. Niniejszy rękopis (w pliku pdf) dostępny jest pod adresem: <http://www.pelister.org/manuscripts/pdf/MS170.pdf> (dostęp 09.12.2011).

¹⁶ O niniejszym rękopisie zob.: Леонид архимандритъ, *Систематическое описание славяно-россійскихъ рукописей собрания графа А.С. Уварова*, Москва 1893, nr 105; О.А. Князевская, Н.А. Кобяк, А.Л. Лифшиц, Н.Б. Тихомиров, А.А. Турилов, Н.Б.

Wstępna weryfikacja katalogów cerkiewnosłowiańskich manuskryptów Ewangelii wskazała na istnienie 511 rękopisów. Zdecydowaną większość z nich stanowią aprakosy pełne – 404. W następnej kolejności znajdują się ewangeliarze krótkie – 78. Najmniej zachowało się aprakosów ultrakrótkich: *lek* – 1; *lsk* – 14; *lk* – 14 rękopisów¹⁷. Słusznie więc stwierdziła L.P. Żukowska, iż najkrótsze¹⁸ cyrylickie lekcjonarze nie są często spotykane i należą do rzadkości¹⁹. Znaczenie rękopiśmiennych aprakosów ultrakrótkich zwiększa także zawarty w nich daleki od tekstologicznej jednorodności przekład Ewangelii²⁰.

Jeżeli przyjrzymy się kilku pozostałym publikacjom poświęconym rękopiśmiennym zabytkom Dobrej Nowiny, to zauważymy, iż to właśnie lekcjonarz był najpopularniejszym typem Ewangelii w najstarszym okresie słowiańskiej piśmienności.

Opublikowany w 1976 roku przez L.P. Żukowską²¹ spis rękopisów Dobrej Nowiny, datowanych na okres od XI do XIV wieku (oraz tylko niektórych z wieku XV)²², notuje 500 rękopisów, z czego prawie połowa to czteroewangelie. Aprakosy pełne to – 200 kodeksów, krótkie – 50 kodeksów, ultrakrótkie – 10 kodeksów. W zbiorach byłego Związku Radzieckiego przechowywane są następujące (datowane na ten sam okres) ilości rękopisów: 126 czteroewangelii, 152 aprakosów pełnych i 37 krótkich²³.

Шеламанова, *Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в России, странах СНГ и Балтии, XIV век, выпуск 1 (Апокалипсис – Летопись Лаврентьевская)*, Москва 2002, nr 61 (i podana tam bibliografia).

¹⁷ J. Ostapczuk, *Stan zachowania cerkiewnosłowiańskich rękopiśmiennych Ewangelii*, [w:] *Rocznik Teologiczny ChAT*, LII, z. 1-2, s. 93, 95.

¹⁸ Л.П. Жуковская, *Текстология и язык...*, dz. cyt., s. 242, 252.

¹⁹ Л.П. Жуковская, *Повторяющиеся чтения как лингвистический источник*, [w:] *Восточнославянские языки источники для их изучения*, red. Л.П. Жуковская, Н.И.Тарабасова, Москва 1973, s. 372; Л.П. Жуковская, *Текстология и язык...*, dz. cyt., s. 241.

²⁰ *Евангелие от Иоанна...*, s. 23 (I-szej paginacji).

²¹ Л.П. Жуковская, *Текстология и язык...*, dz. cyt., s. 355-366. Zob. także А.А. Алексеев, *Греческий лекционарий...*, dz. cyt., s. 11; *Евангелие от Иоанна...*, dz. cyt., s. 17 (I-szej paginacji).

²² Жуковская Л.П., *Текстология и язык...*, dz. cyt., s. 355.

²³ А.А. Алексеев, *Остромирово Евангелие и византийско-славянская традиция Священного Писания*, [w:] *Остромирово Евангелие и современные исследования*

W przypadku zawężenia granic do XI-XIII wieku²⁴ na 29 rękopisów czteroewangelii przypada aż 73 lekcjonarzy. W wieku XV proporcje wyglądają już zupełnie inaczej, tzn. na 279 czteroewangelii przypada zaledwie 112 lekcjonarzy²⁵.

Tak więc popularność dominujących na pierwotnym gruncie słowiańskim lekcjonarzy maleje od poł. XIV – pocz. XV wieku²⁶. Ich miejsce zajmują stopniowo tetraewangelie liturgiczne²⁷, które niebawem, co wyraźnie poświadczą starodruki, staną się najpopularniejszym na słowiańskim gruncie typem Dobrej Nowiny²⁸.

Pierwszy raz cerkiewnosłowiańską Ewangelię wydrukowano, według E.L. Niemirowskiego, około 1496 roku w drukarni Đ. Crnojevicia²⁹. Nieznany jest jednak dziś nawet najmniejszy fragment niniejszego starodruku³⁰. Najstarszy znany współcześnie druk czteroewangelii pochodzi z 1512 roku. Został on wydany w przez hieronmicha Makarego w Târgoviște (Tîrgoviște) na Wołoszczyźnie³¹. Tak więc początki

рукописной традиции новозаветных текстов, Сборник научных статей, Ред. С.А. Давыдова, Санкт-Петербург 2010, s. 42-43.

Niniejsza statystyka opiera się na dwu katalogach: Л.П. Жуковская, Н.Б. Тихомиров, Н.Б. Шеламанова, *Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР: XI-XIII вв.*, Москва 1984 i О.А. Князевская, Н.А. Кобяк, А.Л. Лифшиц, Н.Б. Тихомиров, А.А. Турилов, Н.Б. Шеламанова, *Сводный каталог славяно-русских рукописных книг...*

²⁴ Л.П. Жуковская, Н.Б. Тихомиров, Н.Б. Шеламанова, *Сводный каталог славяно-русских рукописных книг...*

²⁵ А.А. Алексеев, *Текстология славянской Библии*, s. 22.

²⁶ *Евангелие от Иоанна...*, dz. cyt., s. 18 (I-szej paginacji); С.Ю. Темчин, *Происхождение аномальной нумерации чтений после Пятидесятницы в сербском полноапракосном евангелии № 8 Хиландарского Монастыря*, [w:] Исследования по кирилло-мефодиевистике и палеославистике, (=Krakowsko-Wileńskie Studia Slawistyczne T. 5) Kraków 2010, s. 141; tenże: *Структурные особенности кодекса Тп-14, содержащего Саввину книгу*, [w:] Исследования по кирилло-мефодиевистике..., s. 76.

²⁷ W tym też okresie w najstarszych czteroewangeliach uzupełniono oznaczenia liturgiczne, tak by zaspokoić potrzeby monasterskiej jak i soborowo-parafialnej praktyki liturgicznej.

²⁸ W Kościele prawosławnym aprakosy zostały wyparte przez czteroewangelie, zaś w greckokatolickim przez mszały (A. Naumow, *Domus Divisa, Studia nad literaturą ruską w I Rzeczypospolitej*, (=Biblioteka Tradycji Literackich, XVIII), Kraków 2002, s. 106).

²⁹ O przesłankach istnienia niniejszego starodruku zob.: Е.Л. Немировский, *История славянского кирилловского книгопечатания XV – начала XVII века, Начало книгопечатания у южных славян, Издания первой черноморской типографии*, Ч. 2, Москва 2005, s. 493-504.

³⁰ Tamże, s. 503.

³¹ Szerzej o niniejszym starodruku zob. Е.Л. Немировский, *История славянского кирилловского книгопечатания...*, dz. cyt., Ч. 3, s. 433-637.

przedsięwzięć drukarskich w tradycji słowiańskiej przypadły już na okres dominacji tetraewangelii liturgicznych nad innymi typami cerkiewnosłowiańskich rękopisów Dobrej Nowiny.

W opublikowanych spisach i katalogach cyrylickich starodruków liczba wszystkich opisanych wydań sięga niekiedy nawet 1500. W “Chronologicznym wykazie...” I. Karatajewa opublikowanym w 1861³² wymienionych zostało 1581 pozycji drukowanych w latach 1491-1730³³. W katalogu A.S. Zernowej i T.N. Kameniewej obejmującym tylko druki z wieku XVIII opisano 1491 egzemplarzy³⁴. W pozostałych publikacjach ich liczba jest znacznie mniejsza (np. A.S. Zernowa – 501 pozycji³⁵, F.P. Maksimenko – 782³⁶).

W znanych wspólnie starodrukach cyrylickich tekst Ewangelii znajduje się w księgach noszących różne tytuły³⁷. Przeprowadzona analiza zawartości kilku katalogów³⁸ wskazała na następujące nazwy: Ewangelia ołtarzowa (Евангеліе на престольное), Tetraewangelia (Четвероєвангеліе), Ewangelie Wielkiego Czwartku i Piątku; Nowy Testament; Psalterz z Nowym Testamentem czy Biblia.

Faksimile starodruku zostało opublikowane w 1999 roku (H. Miklas, S. Godorogea, Ch. Hannick, *Das Tetraevangelium des Makarije aus dem Jahre 1512, Der Erste Kirchenslavische Evangeliendruck, Faksimile-Ausgabe*, [w:] *Biblia Slavica*, Ser. IV: Südslavische Bibeln, Bd. 1, Paderborn-München-Wien-Zürich 1999).

³² W publikacji z roku 1883, w której opisano starodruki z lat 1491-1652, znajduje się tylko 695 pozycji (И. Каратаевъ, *Описание Славяно-Русскихъ Книгъ напечатанныхъ Кирилловскими Буквами, Т. I (съ 1491 по 1652 г.)*, [w:] *Сборникъ отдѣленія русскаго Языка и Словесности Императорской Академіи Наукъ*, Т. XXXIV, № 2, Санктпетербургъ 1883).

³³ И. Каратаевъ, *Хронологическая роспись Славянскихъ Книгъ напечатанныхъ Кирилловскими Буквами 1491-1730*, Санктпетербургъ 1861, s. 1-204.

³⁴ А.С. Зернова, Т.Н. Каменева, *Сводный каталог русской книги кирилловской печати XVIII века*, Москва 1968.

³⁵ А.С. Зернова, *Книги кирилловской печати изданные в Москве в XVI-XVII веках, Сводный каталог*, Москва 1958.

³⁶ Ф.П. Максименко, *Кириличні стародруки українських друкрень, що зберігаються у львівських збірках (1574-1800)*, Львів 1975.

³⁷ W niniejszej publikacji nie uwzględniono tzw. Ewangelii Pouczających oraz Euchologionów, w których także umieszczano czytania z Apostoła i perykopy z Ewangelii.

³⁸ И. Каратаевъ, *Хронологическая роспись...*; tenże: *Описание Славяно-Русскихъ Книгъ...*; А.С. Зернова, *Книги кирилловской печати...*; А.С. Зернова, Т.Н. Каменева, *Сводный каталог...*; Ф.П. Максименко, *Кириличні стародруки українських друкрень...*

Nie wszystkie niestety opisane w katalogach pozycje, bez sięgania do oryginału, można przypisać do konkretnej typologicznej rodziny. Takich przykładów jest, na szczęście mało. Np. wydrukowana w 1717 roku w Czernihowie pozycja w Katalogach posiada następujący tytuł: Новый Завет си есть Евангелие³⁹, czy wydany druk bez daty w Poczażowie pod nazwą Евангелие недельное⁴⁰.

Na podstawie danych zawartych w sześciu katalogach⁴¹ można stwierdzić, iż od początku cyrylickiego drukarstwa do roku 1800:

- Czteroewangelie drukowano 100 razy; z czego 38 razy w XVII wieku i 46 razy w XVIII wieku;

- Ewangelie na Wielki Czwartek⁴² (oraz na Wielki Piątek) drukowano 16 razy, wszystkie w XVIII wieku, oraz dwukrotnie Ewangelie na Tydzień Męki Pańskiej (też w XVIII wieku);

- Nowy Testament drukowano 30 razy, w tym 28 razy w XVIII wieku;

- Nowy Testament z Psalterzem drukowano 14 razy, w tym 10 razy w XVII wieku;

- Biblię drukowano 21 razy; w tym 16 razy w XVIII wieku.

W sumie można wskazać na 181 druków. Niniejsze statystyki nie są oczywiście, jak zaznaczono wyżej, ostateczne.

Weryfikacja sześciu katalogów starodruków cyrylickich wskazała jedynie na cztery cerkiewnosłowiańskie lekcjonarze.

W XIX-wiecznych katalogach I. Karatajewa tylko jeden starodruk został wyraźnie określony jako ewangeliarz - евангелие апракосъ⁴³. Dwa inne druki noszące tytuł Апостолы и Евангеліа чрезъ всѣхъ Неделѣ и празѣ. и

³⁹ Tamże, nr 688 i 689.

⁴⁰ Tamże, nr 463.

⁴¹ 1). И. Каратаевъ, *Хронологическая роспись...*; 2). tenże: *Описание Славяно-Русскихъ Книгъ...*; 3). А.С. Зернова, *Книги кирилловской печати...*; 4). А.С. Зернова, Т.Н. Каменева, *Сводный каталог...*; 5). Ф.П. Максименко, *Кирилличні стародруки українських друкрень...*; 6). Т.Н. Каменева, А.А. Гусева, *Украинские книги кирилловской печати XVI-XVIII вв., Каталог изданий хранящихся в Государственной библиотеке СССР иени В.И. Ленина, Вып. 1. 1574 г. – 1 половина XVII в.*, Москва 1976.

⁴² Sześciokrotnie drukowane były czteroewangelie z dołączonymi do nich, jako część II Ewangeliami na Czwartek i Piątek Tygodnia Męki Pańskiej (zob. А.С. Зернова, Т.И. Каменева, *Сводной Каталог русской...*, dz. cyt., nr 835, 946, 1003, 1115, 1252, 1176).

⁴³ И. Каратаевъ, *Хронологическая роспись...*, dz. cyt., nr 1276.

избранныи сѣ на весь годъ і Апѣталы и еванѣліа неделамъ всего лѣта и на праждники гдѣкіа и на Памати сѣтыхъ to także lekcjonarze⁴⁴, w których lekcje z Apostoła i perykopy z Ewaneglii zostały ułożone naprzemiennie.

Po raz pierwszy cyrylicki lekcjonarz (typu niedzielnego (lk)) będący połączeniem Apostoła i Ewaneglii został wydrukowany w 1620 roku w Uhercach (obecnie wieś Nagirne): Апостолы и Евангеліа чреѣ всѣ неделѣ и пражд: и избранныи сѣ на весь годъ. Първое избврази са Вѣдѣорцахъ, ꙗхъ⁴⁵. Mecenasem prowadzonej przez Pawła Domziwa Lutkowicza Telicę (przy pomocy hierodiakona Sylwestra) drukarni w Uhercach był Aleksander Fedorowicz Szeptycki, którego herb został umieszczony na karcie 1v niniejszego druku.

Po raz drugi cerkiewnosłowiański aprakos, także typu niedzielnego, zawierający lekcje z Apostoła i perykopy z Ewaneglii ujrzał światło dzienne w 1640 roku w Łucku: Апостолы и Евангеліа чреѣ всѣ неделѣ, и пражд: и избранныи сѣ: на ввесь годъ. ксиѣже приданы сѣт прокиѣны при сѣт: лиѣрѣи, и прочаа. первое избвразиса в монастырѣ лѣцкоѣ вратскоѣ, рокѣ ꙗхъ⁴⁶. Na uwagę zasługuje fakt, iż Bractwo cerkiewne w Łucku otrzymało warsztat drukarski w spadku po drukarzach działających wcześniej w Uhercach. Na tej podstawie niektórzy uczeni uważają jedyny druk Bractwa w Łucku za nieoryginalny. Ich zdaniem jest to przedruk wydania z 1620 roku. Jednak

⁴⁴ Тамże, nr 218, 450; И. Каратаевъ, *Описание Славяно-Русскихъ Книгъ...*, dz. cyt., nr 261, 506.

⁴⁵ O niniejszym starodruku zob.: И. Каратаевъ, *Хронологическая роспись...*, dz. cyt., nr 218; tenże: *Описание Славяно-Русскихъ Книгъ...*, dz. cyt., nr 261; И. Свенцицкій, *Каталогъ Книгъ Церковно-Славянской Печати*, Т. I, Жовква 1908, nr 33; Т.М. Каменева, А.А. Гусева, *Украинские книги кирилловской печати...*, dz. cyt., nr 33; Я. Запаско, Я. Исаевич, *Памятки книжкового мистецтва, Каталог стародруків виданих на Україні*, Кн. I (1574-1700), Львів 1981, nr 130; В. Фріс, *Каталог кирилличних Стародруків Львівської Наукової Бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України, Видання друкарень Острога, Дермані, Стрятина, Крилоса, Угорець, Рохманова*, вып. II, Львів 1996, s. 91-94 (nr 74); Z. Żurawińska, Z. Jaroszewicz-Pieresławcew, *Katalog druków cyrylickich XV-XVIII wieku w zbiorach Biblioteki Narodowej*, Warszawa 2004, nr 33.

⁴⁶ O niniejszym starodruku zob. И. Каратаевъ, *Хронологическая роспись...*, dz. cyt., nr 450; tenże: *Описание Славяно-Русскихъ Книгъ...*, dz. cyt., nr 506; И. Свенцицкій, *Каталогъ Книгъ...*, dz. cyt., nr 34; Ф.П. Максименко, *Кириличні стародруки українських друкарень...*, dz. cyt., nr 625; Т.Н. Каменева, А.А. Гусева, *Украинские книги кирилловской печати...*, dz. cyt., nr 77; Я. Запаско, Я. Исаевич, *Памятки книжкового мистецтва...*, dz. cyt., Кн. I (1574-1700), nr 279.

dwa niniejsze aprakosy nie są identyczne. Patronami niniejszego wydania byli: Atanazy Puzyna z Kozielska⁴⁷ (biskup Łucki i Ostrogski w latach 1633-1674) i Grzegorz Świętopełk-Czetwertyński (podkomorzy łucki w latach 1639-1651)⁴⁸.

Trzeci cyrylicki lekcjonarz, podobnie jak dwa wcześniejsze aprakosy, będący apostołem-ewangelizarem niedzielnym, został wydrukowany w 1706 roku we Lwowie: *Дѣятѣлы и свѣдѣнїа неделѣам всего лѣта и на прѣдѣлїи гдѣшїа и на Памати стѣхъ, Тщаниємъ Братства Дспѣт. Пречѣ. Бѣгомѣре. з Тѣпог: издаѣни въ Лвоѣ рокѣ бжїа ѣлѣс*⁴⁹.

Ostatni starodruk cerkiewnosłowiańskiego aprakosu został wydany w 1707 roku w Kijowie: *Свѣдѣнїа или Блговѣствованїе гдѣ бгѣ и спѣсашїа нѣшегѣ Иїса Хрѣта <...> в стѣи великои чѣдотворнои Лаврѣ Печеѣскои Кїевскои <...> Первое сицевымъ составленїемъ издадїа, <...> ѣ воплощенїа Бгѣ слова . ѣлѣс . мѣца Мартѣ*⁵⁰. Niniejsza pozycja, w odróżnieniu od trzech pozostałych aprakosów, jest lekcjonarzem Dobrej Nowiny w pełnym tego słowa znaczeniu. Jest to ewangelizarz typu pełnego.

⁴⁷ Egzemplarz przechowywany w Rosyjskiej Bibliotece Narodowej w Sankt Petersburgu zawiera dedykację bp. Atanazemu (f. 1-4r): *їаїне превелєвномѣ в хѣ его мѣти гдѣшїа ѣдѣ афанасїа кнѣжат с козельскѣ пѣснїкѣ за лїскї вѣїни єїскоповї лѣцкомѣ и встрожкомѣ нам велє мѣтївомѣ панѣ (f. 1r) <...> оубогомѣ монастыровї нашомѣ братства лѣцкоѣ, оударвала и роумножїла. иноци овѣжитєлоѣ монастыра вратскоѣ лѣцкогѣ, црѣви воѣдїѣ чєѣ крѣта (f. 3v-4r).*

⁴⁸ Egzemplarz przechowywany w Rosyjskiej Bibliotece Narodowej w Moskwie zawiera dedykację Grzegorzowi Świętopełkowi-Czetwertyńskiemu (f. 2r-3v): *їаїне свєцецномѣ кнѣжати его мѣти панѣ Григорїю Свѣтополковѣ четверотенскомѣ поѣкоморномѣ лѣцкомѣ нам велє мѣтївомѣ пнѣ и доврѣдѣви (f. 2r) <...> вашєи кнѣѣ. мѣти наѣ мѣ. пана и доврѣдѣа слѣдги, и бѣомолци оуставичнѣѣ. иноци овѣжитєлноѣ монастыра вратскоѣ лѣцкогѣ, црѣви воѣдїѣ чєѣ крѣта (f. 3v).*

⁴⁹ O niniejszym starodruku zob. И. Каратаевъ, *Хронологическая роспись...*, dz. cyt., nr 1263; И. Свенцицкій, *Каталогъ Книгъ...*, dz. cyt., nr 40; Я. Запаско, Я. Ісаевич, *Памятки книжкового мїстєцѣтва, Каталог стародрукїв виданих на Україні*, Кн II ч. I (1701-1764), Львів 1984, nr 818.

⁵⁰ O niniejszym starodruku zob. И. Каратаевъ, *Хронологическая роспись...*, dz. cyt., nr 1276; Я. Запаско, Я. Ісаевич, *Памятки книжкового мїстєцѣтва...*, dz. cyt., Кн. II ч. I (1701-1764), nr 826; М.М. Кубанська-Попова, *Кїєво-печерскїй Державнїй Історико-Культурнїй Заповїдник, Стародруки XVI-XVIII ст. Каталог*, Кїїв 1971, nr 76 i 77; Ю.П. Ясїновскїй, *Друкарня і бїбліотека Свѣтоуспенскої Унїєвскої Лаври*, [w:] *Рукописна та книжкова спадщина України*, вип. 9, Кїїв 2004, s. 136-140, oraz tylko nieco zmieniony przedruk niniejszej publikacji: *Свѣгелїє кїївського друку 1707 року в Унїєвському Монастирї*, [w:] Ковчєг, 2007, V, s. 331-334.

Tak więc w ponad 300-letniej historii druku cyrylicznego (do roku 1800) cerkiewnosłowiańskie aprakosy wydawano zaledwie czterokrotnie.

Dopiero od wieku XIX można mówić o zdecydowanie większej ilości lekcjonarzy cyrylicznych. Były one drukowane czterokrotnie we Lwowie (1844, 1872, 1888, 1899), dwukrotnie w Wiedniu (1855, 1863) i jeden raz w Moskwie (1854), który przedrukowano następnie w 1904 roku⁵¹. Wszystkie druki lwowskie i wiedeńskie to apostoły-ewangeliarze niedzielne, zaś druk moskiewski to ewangeliarz pełny. Część aprakosów lwowskich (1872 i 1888) i wszystkie wiedeńskie zostały, co podano w tytule, przeznaczone na *оупотревленіе юношества греческо-кафол. вврда въ оучилищахъ ц. в. Австрійскія Державы*.

Po raz ostatni cyryliczny lekcjonarz Ewangelii typu pełnego (zawierający jednocześnie przekład Dobrej Nowiny w języku rosyjskim) opublikował w 2007 roku zasłużony dla badań cerkiewnosłowiańskiej tradycji Pisma Świętego A.A. Aleksejew: *Святое Евангелие-апракос по церковным зачалам расположенное на церковнославянском и русском языках*.

Kontakt wydawców z dominującym w pierwszych stuleciach cerkiewnosłowiańskiej rękopiśmiennej tradycji typem Ewangelii oraz jego nietypowym układem nowotestamentowego tekstu (tzn. według kolejności czytań liturgicznych, a nie Ewaneglistów, czy też Listów) powodował u nich zdziwienie, zachwyt i poczucie obcowania z czymś nowym. O szczególnym typie i układzie tekstu Nowego Testamentu informowali oni czytelnika na samym początku, w tytule⁵² bądź wstępnie. W pierwszych dwu pozycjach z 1620 i 1640 roku w tytule zapisano: *Първое извѣрился в Ѣгорцахъ* oraz *Първое извѣрился в монастырѣ Лѣзкомъ Братско*⁵³, zaś w wydaniu z 1707 roku w następujący sposób wskazano na nietypowy układ

⁵¹ A.A. Алексеев, *Библия в богослужении...*, dz. cyt., s. 141; *Святое Евангелие-апракос по церковным зачалам расположенное на церковнославянском и русском языках*, Сост. А.А. Алексеев, Санкт-Петербург 2007, s. 4.

⁵² Jedynie we lwowskim cyrylicznym starodruku apostoła-ewangeliarza z 1706 roku w tytule nie podano informacji o szczególnym typie nowotestamentowych tekstów (pełny tytuł niniejszego lekcjonarza został podany wcześniej).

⁵³ И. Каратаевъ, *Хронологическая роспись...*, dz. cyt., nr 218, 450; tenże: *Описание Славяно-Русскихъ Книгъ...*, dz. cyt., nr 261, 506.

Еwangелии первое сицевымъ составленіемъ издана⁵⁴. W Słowie wstępnym niniejszego wydania, skierowanym do czytelnika, zawarto przestrożę читателю видащи и приѣмлющи Еw̄ск̄д̄ю Книг̄ѣ не поч̄д̄иса⁵⁵. Powodem zdziwienia miał być nieznany dotąd „nowy” sposób ułożenia Ewangелии, тzn. новымъ въразомъ, ponieważ, jak pisze dalej autor we wstępie нивчемже ц̄ркви ст̄ои Православной противнымъ расположенои <...> в сен оубо книг̄ѣ Еw̄ск̄ои не такъ, какъ в обычныхъ прежде оустроеныхъ, обрѣтается Начало ѿ Матфеа, Книга Родства и про̄, но здѣ оуже приѣмлитъ начало свое Еw̄ліа, ѿ іуанна (понеже ѿ Воскресеніа Хба начинатиса) такъ и напечатася в началѣ въ Слово и проча⁵⁶. Na uwagę zasługuje także podana we wstępie niniejszego ewangeliarza informacja, iż powodem jego wydrukowania było przekazanie takiej właśnie Ewangелии przez archimandrytę ze św. Góry Atos hetmanowi Janowi Mazepie (f. 2v, 1-5) oraz poinformowanie go, iż таковымъ состроеніемъ, чт̄д̄тса Еw̄ліа в обителехъ ст̄ыа Іудинскіа Горы, и в прочіхъ обителехъ и Градѣхъ⁵⁷.

Tych kilka zaledwie starodruków cyrylickich lekcjonarzy zasługuje niewątpliwie na szczególną uwagę uczonych. Uwzględniając ich typologiczną klasyfikację, a więc jako lekcjonarze, są one bliskie wcześniejszym rękopiśmiennym kodeksom Ewangелии i Apostoła. Wśród licznych cyrylickich starodruków są to bardzo rzadkie wydania zawierające nowotestamentowe fragmenty ułożone według czytań liturgicznych, które tylko dwukrotnie drukowano w XVII i XVIII wieku. Analiza tekstu liturgicznej perykopy św. Zmartwychwstania Pańskiego (J 1,1-17) wszystkich czterech aprakosów wskazała, iż cerkiewnosłowiański przekład Ewangелии, który można zaliczyć do IV redakcji (zwaney także Atoską)⁵⁸,

⁵⁴ Еw̄ліе или Бг̄овѣствование, f. 1, (1-szej paginacji). Pełny tekst wstępu zob.: Хв. Тігов, *Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVI-XVIII вв., Везбірка предмов до українських стародруків* (Українська Академія Наук, Збірник Історично-Філологічного Відділу, № 17), Київ 1924 (przedruk: Bausteine zur Geschichte der Literatur bei den Slaven, Bd. 16, red. Rothe H., Böhlau Verlag, Köln – Wien 1982) s. 475-480.

⁵⁵ Тамже, f. 2, 5-6 (1-szej paginacji).

⁵⁶ Тамже, f. 2, 8-9; 13-17 (1-szej paginacji).

⁵⁷ Тамже, f. 2v, 6-7 (1-szej paginacji).

⁵⁸ Г.А. Воскресенскій, *Евангеліе отъ Марка по основнымъ спискамъ четырехъ редакцій рукописнаго славянскаго евангелскаго текста съ разночтеніями изъ ста восьми*

nie jest tekstologicznie jednorodny (por. J 1,7; 12 i 15). Analiza świąt wymienionych w menologionie (tzn. kalendarzu stałym) pierwszych trzech⁵⁹ cyrylickich apostołów-ewanegliarzy (z 1620, 1640 i 1706 roku) wskazała na istniejące między nimi różnice. Największą ilość dni świątecznych posiada aprakos wydrukowany w Łucku⁶⁰. Dlatego też z wielką niecierpliwością należy oczekiwać prac poświęconych wszechstronnym badaniom starodruków cyrylickich lekcjonarzy.

Summary

This article is devoted the church Slavonic tradition of the lectionaries. After introductory information about the number of the catalogued manuscripts of the Gospel(-Apostol) aprakoses, their popularity in different centuries (up to XVI c.) and the preliminary number of the printed Cyrillic books of the New Testament, very rare Apostol-Evangelistary old books of Slavonic tradition (in XVI-XIX c.) are described. Old printed Cyrillic lectionaries were issued in: 1620 (in Uherce (close to Lvov)), 1640 (in Luck), 1706 (in Lvov) and 1707 (in Kiev). First three of them are Saturday-Sunday Apostol-Gospel aprakoses, and the fourth is the full Gospel lectionary. These old printed books are very interesting form textological and liturgical point of view and deserve more detailed research.

рукописей Евангелія XI-XVI вв., Сергиевъ Посадъ 1894; Евангелие от Иоанна..., dz. cyt., s. 14-17 (I-szej paginacji) i 3 (III-ciej paginacji).

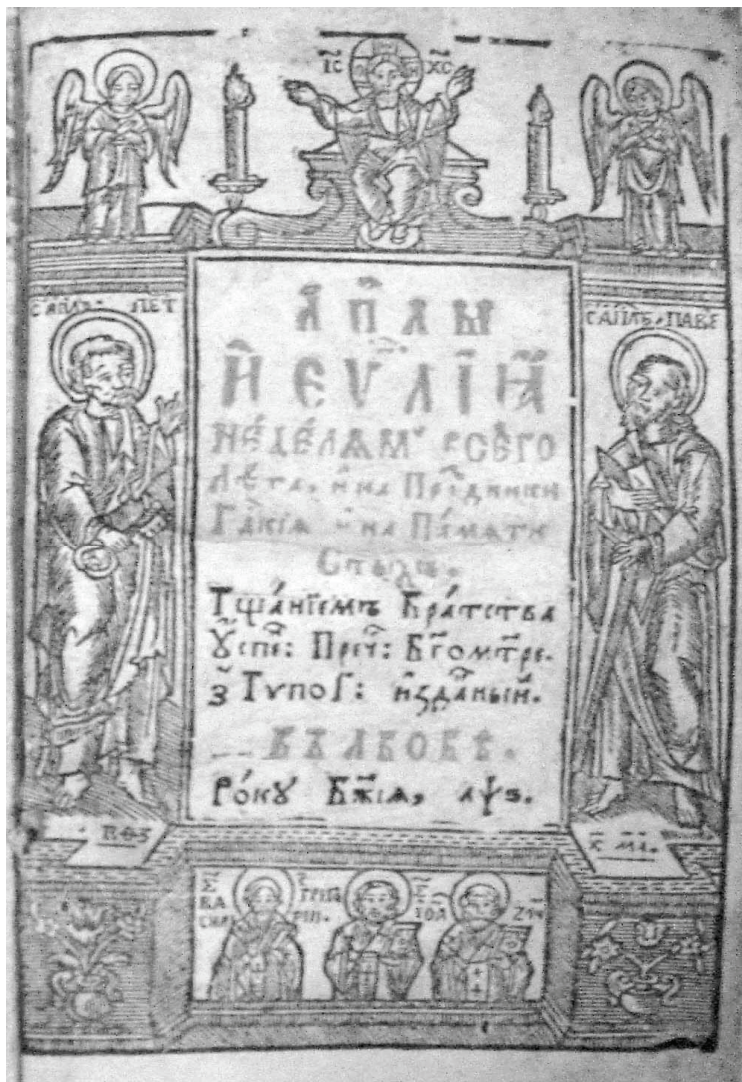
⁵⁹ Kijowski starodruk z 1707 roku jest lekcjonarzem pełnym.

⁶⁰ W lekcjonarzach niedzielnych z 1620 i 1706 roku nie uwzględniono następujących świąt: Św. Joachima i Anny; Poczęcia przez św. Annę Najświętszej Bogarodzicy oraz św. Symeona. Należy podkreślić także fakt, iż tylko w apostołe-ewanegliarzu z Łucka informacja liturgiczna w dniu pamięci męczenników Machabeuszy została rozwinięta i brzmi: *присхожденіе Чѣлаго крѣта . и стыхъ мѣ . маккавеѣ*, co ma niewątpliwie związek z monasterem p.w. Podwyższenia Świętego i Życiodajnego Krzyża, w którym wydano niniejszą pozycję.

Zdjęcie nr 1

Zrekonstruowana karta tytułowa (niestety bez krzyża i inicjałów wydawcy w dolnej mandroli) Apostoł-ewangeliarz (niedzielny), Uherce, Paweł Domżiw Lutkowicz, 1620 r. (za Запаско Я., Мистецька спадщина Івана Федорова, Львів 1974, s. 69)

Zdjęcie nr 3

Karta tytułowa. Apostoł-ewangeliarz (niedzielnny), Lwów, Bractwo p.w. Zaśnięcia Najświętszej Bogarodzicy, 1706 r. (Muzeum Historyczne we Lwowie, f. 1r).

Zdjęcie nr 4

Karta tytułowa. Ewangeliarz (pełny), Kijów, Drukarnia Ławy Kijowskiej,
 1707 r. (Monaster w Uniowie, f. 3r)

Tradycja liturgicznej perykopy święta Zmartwychwstania Pańskiego w starodrukach cerkiewnosłowiańskich lekcjonarzy

Apostol-Ewangeliarz niedzielnny z 1620 r. <i>Uherce</i>	Apostol-Ewangeliarz niedzielnny z 1640 r. <i>Luck</i>	Apostol-Ewangeliarz niedzielnny z 1706 r. <i>Lwów</i>	Ewangeliarz pełny z 1707 r. <i>Kijów</i>
¹ БѢ НАЧАЛѢ БѢ СЛОВО, и СЛОВО БѢ ОУ Б҃ГА, и Б҃ГѢ БѢ СЛОВО.	¹ БѢ НАЧАЛѢ СЛОВО БѢ ОУ Б҃ГА, и Б҃ГѢ БѢ СЛОВО.	¹ БѢ НАЧАЛѢ СЛОВО БѢ ОУ Б҃ГА, и Б҃ГѢ БѢ СЛОВО.	¹ БѢ НАЧАЛѢ СЛОВО, и СЛОВО БѢ ОУ Б҃ГА, и Б҃ГѢ БѢ СЛОВО.
² Сѐ БѢ ИСКОНИ ОУ Б҃ГА.	² Сѐ БѢ ИСКОНИ ОУ Б҃ГА.	² Сѐ БѢ ИСКОНИ ОУ Б҃ГА.	² Сѐ БѢ ИСКОНИ ОУ Б҃ГА,
³ ВСА ТѢЛМѢ БЫША. и БЕЗЪ НЕГО НИЧТОЖЕ	³ ВСА ТѢЛМѢ БЫША, и БЕЗЪ НЕГО НИЧТОЖЕ	³ ВСА ТѢЛМѢ БЫША, и БЕЗ НЕГО НИЧТОЖЕ	³ ВСА ТѢЛМѢ БЫША, и БЕ ³ НЕГО НИЧТОЖЕ
БЫСТЬ ЕЖЕ БЫСТЬ.	БЫСТЬ ЕЖЕ БЫСТЬ.	БЫ ¹ ЕЖЕ БЫ ^{СТ} .	БЫ ^{СТ} , ЕЖЕ БЫСТ.
⁴ В ТОМѢ ЖИВО ^Т БѢ, и ЖИВОТЬ БѢ СВѢТЪ ЧЛѢКОМ.	⁴ В ТОМѢ ЖИВОТ БѢ, и ЖИВОТЬ БѢ СВѢТ ЧЕЛОВѢКМ.	⁴ В ТОМѢ ЖИВОТЬ БѢ, и ЖИВО ^Т БѢ СВѢТЪ ЧЛѢКМ,	⁴ В ТОМѢ ЖИВОТЬ БѢ, и ЖИВОТЬ БѢ СВѢТЪ ЧЛѢКМ ^М ,
⁵ И СВѢТЪ БѢ ТМѢ СВѢТИТЬ СА, и ТМА ЕГО НЕ ОБѢАТЬ.	⁵ И СВѢ ^Т БѢ ТМѢ СВѢТИТ СА, и ТМА ЕГО НЕ ОБАТ.	⁵ И СВѢТЪ БѢ ТМѢ СВѢТИТ СА, и ТМА ЕГО НЕ УБА ^Т .	⁵ И СВѢТЪ ВО ТМѢ СВѢТИ ^Т СА, и ТМА ЕГО НЕ УБА ^Т .

<p>⁶Бысть члкъ посланъ ѿ Бга, има емѡ Iwa^н. ⁷Сеи прїиде въ свѣдѣтельство да свѣдѣтельствоуе тъ о свѣтѣ. Да вси вѣрѡ имѡуть емѡ. ⁸Не вѣ тои свѣтъ, но да свѣдѣтѣствѡетъ о свѣтѣ. ⁹Бѣ свѣтъ истинныи иже просвѣщаетъ всакаго члка градаушаго въ миръ. ¹⁰Въ мирѣ вѣ, и миръ тѣмъ бысть, и мир его не позна. ¹¹Въ своѡ прїиде. и свои его не прїѡша. ¹²Елици же</p>	<p>⁶Бысть Члвкъ посланъ ѿ Бл, има емѡ Iwa^н. ⁷Сеи прїиде въ свѣдѣтельство, да свѣдѣтельствѡетъ ѡ свѣтѣ, да вси <u>тѣмъ вѣрѡ</u> <u>имѡтъ</u>. ⁸Не вѣ тои свѣтъ, но да свѣдѣтельствѡетъ ѡ свѣтѣ. ⁹Бѣ свѣтъ истинныи, иже просвѣщаетъ всакаго человека градаушаго въ миръ. ¹⁰Въ мирѣ вѣ, и миръ тѣмъ бысть, и миръ его не позна. ¹¹Въ своѡ прїиде, и свои его не прїѡша. ¹²Елици же</p>	<p>⁶Бысть члкъ посла^н ѿ Бга, има емѡ Iwa^н. ⁷Сеи прїиде въ свѣдѣтельство, да свѣдѣтѡествѡетъ ѡ свѣтѣ, да вси вѣрѡ имѡтъ емѡ. ⁸Не вѣ тои свѣт, но да свѣдѣтельствѡетъ о свѣтѣ. ⁹Бѣ свѣтъ истинныи, иже просвещаетъ всакаго члвкѡ градаушаго въ миръ. ¹⁰Въ мирѣ вѣ, и миръ тѣмъ бы^{ст}, и миръ егѡ не позна. ¹¹Въ своѡ прїиде, и свои егѡ не прїѡша. ¹²Елици же</p>	<p>⁶Бысть члкъ посланъ ѿ Бга, има емѡ Iwa^н. ⁷Сеи прїиде въ свѣдѣтельство, да свѣдѣтельствѡетъ ѡ свѣтѣ, да вси вѣрѡ имѡтъ емѡ. ⁸Не вѣ тои свѣтъ, но да свѣдѣтельствѡетъ ѡ свѣтѣ. ⁹Бѣ свѣтъ стинныи, иже просвѣщаетъ всакагѡ члвкѡ градаушагѡ въ миръ. ¹⁰Въ мирѣ вѣ, и миръ тѣмъ бысть, и миръ егѡ не позна. ¹¹Во своѡ прїиде, и свои егѡ не прїѡша. ¹²Елици же</p>
---	--	--	---

пріашла его, дастъ имъ областъ чадѡмъ вѣимъ быти, вѣрѡцимъ въ имѡ его. 13 Иже не ѡ крѣви, ни ѡ похоти плотскыѡ, ни ѡ похоти моужескыѡ, но ѡ Бга родиша сѡ. 14 и слово плѣть бысть, и всели сѡ в ны. И видѣхомъ славѡ его, славѡ яко еднороднаго ѡ оца, испольнъ блгати и истинны. 15 Іѡаннъ свѣдѣтельствоѡе тъ о немъ, и възва гла. сеи бѣ	пріашла его, даде имъ власть чады Бжїими быти, вѣрѡцимъ въ имѡ его. 13 Иже не ѡ крове, ни ѡ похоти плотскїѡ, ни ѡ похоти мѡжескїѡ, но ѡ Бга родиша сѡ. 14 и слово плотъ бысть, и всели сѡ в ны, и видѣхомъ славѡ его, славѡ якѡ единороднаго ѡ Оца, исполнь блгати и истинны. 15 Іѡаннъ свѣдѣтельствѡетъ ѡ немъ, и возва гла: сеи бѣ	пріашла егѡ, да ^т имъ област чадѡмъ Бжїимъ быти, вѣрѡцимъ въ имѡ егѡ. 13 Иже не ѡ крове, ни ѡ похоти плотскїѡ, ни ѡ похоти мѡжескїѡ, но ѡ Бга родишасѡ, 14 и слово плотъ бысть, и всели сѡ в ны. И видѣхѡмъ славѡ егѡ, славѡ якѡ единороднаго ѡ ѡца, исполнь блгати и истинны. 15 Іѡаннъ свѣдѣтельствѡетъ ѡ немъ, и возва гла. сеи бѣ	пріашла егѡ, даде имъ областъ чады Бжїими быти, вѣрѡцимъ тъ въ Имѡ егѡ. 13 Иже не ѡ крове, ни ѡ похоти плотскїѡ, ни ѡ похоти мѡжескїѡ, но ѡ Бга родиша сѡ. 14 И СЛОВО ПЛОТЬ БЫСТЬ, и всели сѡ в ны. и видѣхомъ Славѡ егѡ, Славѡ яко единороднаго ѡ Оца, исполнь Блгати и истинны. 15 Іѡаннъ свѣдѣтельствѡетъ ѡ немъ, и возва, глагола: сеи бѣ,
---	---	---	---

егоже рѣхъ, иже по мнѣ градъи, предо мною быст, тако прѣвѣ мене вѣ. ¹⁶ И ѿ исполненіа его мы вси пріаходъ, и благодать въз благ ^а ть. ¹⁷ Ико законъ Моусеимъ днѣ бысть · благ ^а ть же и истинна Тс Хмѣ бысть.	егоже рѣхъ, иже по мнѣ <u>градетъ</u> , предо мною бысть: такъ прѣвѣ мене вѣ. ¹⁶ И ѿ исполненіа его мы вси пріаходъ, и благ ^а ть воз благ ^а ть : ¹⁷ Ико Законъ Моусеимъ днѣ быст, благодать же и истинна Тс Хрѣтомъ бысть.	егоже рѣхъ, иже по мнѣ градъи, предо мною бысть, такъ прѣвѣ мене вѣ. ¹⁶ И ѿ исполненіа его мы вси пріаходъ. и благодать воз ^з благ ^а ть. ¹⁷ Ико законъ Моусеимъ днѣ быст, благ ^а ть же и истинна Тс Хрѣтомъ бысть.	егоже рѣхъ, иже по мнѣ градъи, предо мною бысть : такъ прѣвѣ мене вѣ. ¹⁶ И ѿ исполненіа его, мы вси пріаход ^а , и благ ^а ть воз ^з благ ^а ть. ¹⁷ Ико законъ Моусеимъ днѣ быст : благ ^а ть же и истинна, Тисъ Хрѣтомъ бысть.
--	---	--	--